'राजेश्वरी' खण्डकाव्यमा अलङ्कार विधान

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
गिरिराज भण्डारी
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्व विद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०६८

'राजेश्वरी' खण्डकाव्यमा अलङ्कार विधान गिरिराज भण्डारी २०६८

शोध निर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्व विद्यालय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह नेपाली दोस्रो वर्षका छात्र **श्री गिरिराज भण्डारी**ले **राजेश्वरी खण्डकाव्यमा अलङ्कार विधान** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । यस शोध कार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

....

प्रा.डा. मोतीलाल पराजुली
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर
काठमाडौं ।

मिति : २०६८/५/१९

त्रिभुवन विश्व विद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको समूह २०६५-६६ का छात्र **गिरिराज भण्डारी**ले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको **राजेश्वरी खण्डकाव्यमा अलङ्कार विधान** शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति		**हस्ताक्षर**
१) प्रा.डा. देवी प्रसाद गौतम	(निमित्त विभागीय प्रमुख)	....
२) प्रा.डा. मोतीलाल पराजुली	(शोध निर्देशक)	....
३) प्रा. राजेन्द्र सुवेदी	(बाह्य परीक्षक)	....

मिति : २०६८/६/१

कृतज्ञता ज्ञापन

स्वच्छन्दतावादी भावधारा र परिष्कारवादी भावधारालाई समन्वय गर्दै काव्यकृतिको रचना गर्ने साहित्यकार माधव प्रसाद घिमिरेले थुप्रै साहित्यिक कृतिहरूको रचना गरेर नेपाली साहित्यको भण्डार भर्ने काम गरेका छन् । 'राजेश्वरी' उनकै काव्य कृतिहरूमध्येको एउटा चर्चित र स्तरीय खण्डकाव्यात्मक कृति हो । सामान्यतया कवि घिमिरेका खण्डकाव्यात्मक कृतिहरूको आलङ्कारिक अध्ययन भएको पाइए पनि एउटै कृतिमा घुसेर गहन किसिमले अलङ्कारको खोजी गर्ने र विश्लेषण गर्ने काम भएको छैन । यसै सन्दर्भमा 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यको विस्तृत अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले मैले प्रस्तुत शोधपत्र आदरणीय गुरु **प्रा.डा. मोतीलाल पराजुलीज्यू**को कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । प्रस्तुत शोधपत्र सम्पन्न गर्ने क्रममा कतिपय व्यावहारिक कठिनाइका बाबजुद पनि आफ्नो अमूल्य समय दिएर मार्ग निर्देशन गर्नुहुने शोध निर्देशक गुरुज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आवश्यक पुस्तक पत्र पत्रिका तथा अप्रकाशित शोधपत्र आदि उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुरप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा मार्गनिर्देश गर्नुहुने तत्कालीन विभागीय प्रमुख प्रा.राजेन्द्र सुवेदी र त्रिचन्द्र कलेजका आदरणीय गुरु गोपाल गैरेज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै मेरा शुभचिन्तक गुरुहरू र साथीहरू मीन प्रसाद भट्टराई,शंकर प्रसाद भण्डारी,कृष्ण प्रसाद चापागाईं लगायतप्रति पनि आभार प्रकट गर्दछु । यसै गरी शोधपत्र सम्पन्न गर्ने क्रममा आवश्यक वातावरण मिलाइ दिने माता कमला भण्डारी, पिता डिलाराम भण्डारी र काका रुद्रलाल भण्डारी तथा यथासम्भव शुद्धताका साथ टङ्कण गरिदिने सहदेवका मित्रहरूप्रति आभार प्रकट गर्दै धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

शोधार्थी
गिरिराज भण्डारी
स्नातकोत्तर द्वितीय वर्ष
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

मिति : २०६८/५/१९

विषय सूची

विषय	पृष्ठ
पहिलो परिच्छेद	**१–७**
शोध परिचय	**१**
१.१. विषय परिचय	१
१.२. समस्या-कथन	१
१.३. शोध पत्रको उद्देश्य	२
१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५. अध्ययनको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता	५
१.६. अध्ययनको सीमाङ्कन	६
१.७. सामग्री सङ्कलन कार्य	६
१.८. शोध विधि	६
१.९. शोध प्रतिवेदनको रूपरेखा	६
दोस्रो परिच्छेद	**८–४४**
अलङ्कार सिद्धान्त	**८**
२.१ सामान्य परिचय	८
२.२ पूर्वीय साहित्यमा सौन्दर्य	८
२.३ अलङ्कार शब्दको व्युत्पत्ति	१६
२.४ अलङ्कारको काव्यशास्त्रीय चिन्तन	१७
२.४.१ भामह (छैटौं शताब्दी)	१७
२.४.२ दण्डी (सातौं शताब्दी)	१८
२.४.३ वामन (आठौं शताब्दी)	१८
२.४.४ रुद्रट (नवौं शताब्दी)	१८
२.४.५ आनन्दवर्द्धन (नवौं शताब्दी)	१९
२.४.६ कुन्तक (एघारौं शताब्दी)	१९
२.४.७ क्षेमेन्द्र (एघारौं शताब्दी)	२०
२.४.८ भोज (एघारौं शताब्दी)	२०
२.४.९ मम्मट (एघारौं शताब्दी)	२१
२.४.१० अग्निपुराण (एघारौं शताब्दी)	२१
२.४.११ रुय्यक (बाह्रौं शताब्दी)	२१
२.४.१२ जयदेव (तेह्रौं शताब्दी)	२२
२.४.१३ विश्वनाथ (चौधौं शताब्दी)	२२
२.४.१४ अप्पय दीक्षित (१५४९-१६१३)	२२
२.४.१५ जगन्नाथ (सत्रौं शताब्दी)	२३
२.५ अलङ्कारको वर्गीकरण	२३
२.५.१ उद्भट	२४

२.५.२ रुद्रट २५
२.५.३ रुय्यक २६
२.५.४ विद्याधर २९
२.५.५ विद्यानाथ ३०
२.६ अलङ्कारको लक्षण निरूपण ३१
२.६.१ शब्दालङ्कार ३२
२.६.१.१ अनुप्रास ३२
२.६.१.२ यमक ३४
२.६.१.३ पुनरुक्तवदाभास ३४
२.६.१.४ वीप्सा ३४
२.६.२ अर्थालङ्कार ३४
२.६.२.१ उपमा ३४
२.६.२.२ रूपक ३५
२.६.२.३ रूपकातिशयोक्ति ३५
२.६.२.४ संदेह ३६
२.६.२.५ भ्रान्तिमान् ३६
२.६.२.६ स्मृति ३६
२.६.२.७ उल्लेख ३६
२.६.२.८ उत्प्रेक्षा ३७
२.६.२.९ अतिशयोक्ति ३७
२.६.२.१० अर्थान्तरन्यास ३७
२.६.२.११ दृष्टान्त ३७
२.६.२.१२ अत्युक्ति ३८
२.६.२.१३ तुल्ययोगिता ३८
२.६.२.१४ समासोक्ति ३८
२.६.२.१५ अप्रस्तुतप्रशंसा ३९
२.६.२.१६ विभावना ३९
२.६.२.१७ विशेषोक्ति ३९
२.६.२.१८ विरोधाभास (विरोध) ३९
२.५.२.१९ असंगति ४०
२.६.२.२० विषम ४०
२.६.२.२१ अधिक ४०
२.६.२.२२ विकल्प ४१
२.६.२.२३ सूक्ष्म ४१
२.६.२.२४ असंभव ४१
२.६.२.२५ संभावना ४१
२.६.२.२६ लोकोक्ति ४२
२.६.२.२७ छेकोक्ति ४२
२.६.२.२८ भाविक ४२

२.६.२.२९ परिकर ४२
२.६.२.३० स्वभावोक्ति ४२
२.६.२.३१ परिणाम ४३
२.६.२.३२ उदात्त ४३
२.६.२.३३ पर्यायोक्ति ४३
२.६.२.३४ उल्लास ४३
२.६.३ उभयालङ्कार ४३
२.६.३.१ संसृष्टि ४४
२.६.३.२ सङ्कर ४४
२.७ निष्कर्ष ४४

तेस्रो परिच्छेद **४५–७३**
राजेश्वरी खण्डकाव्यमा शब्दालङ्कार ४५
३.१ सामान्य परिचय ४५
३.२ शब्दालङ्कार ४७
३.२.१ अनुप्रास ४७
(क) छेकानुप्रास ४७
(ख) वृत्यनुप्रास ५१
(ग) आद्यानुप्रास ५९
(घ) अन्त्यानुप्रास ६०
(ङ) श्रुत्यनुप्रास ६८
३.२.२ वीप्सा ७१
३.२.३ यमक ७१
३.२.४ पुनरुक्तवदाभास ७२
३.३ निष्कर्ष ७३

चौथो परिच्छेद **७४–१०२**
राजेश्वरी खण्डकाव्यमा अर्थालङ्कार र उभयालङ्कार ७४
४.१ अर्थालङ्कार ७४
४.१.१ उपमा ७४
(क) पूर्णोपमा ७४
(ख) लुप्तोपमा ७९
(ग) मालोपमा ८०
४.१.२ रूपक ८०
४.१.३ रूपकातिशयोक्ति ८१
४.१.४ संदेह ८२
४.१.५ भ्रान्तिमान् ८३
४.१.६ स्मृति ८३
४.१.७ उत्प्रेक्षा ८४
४.१.८ अतिशयोक्ति ८४

४.१.९ अर्थान्तरन्यास ८६
४.१.१० दृष्टान्त ८७
४.१.११ अत्युक्ति ८८
४.१.१२ तुल्ययोगिता ८९
४.१.१३ समासोक्ति ९०
४.१.१४ अप्रस्तुतप्रशंसा ९०
४.१.१५ विभावना ९०
४.१.१६ विशेषोक्ति ९१
४.१.१७ विरोधाभास ९२
४.१.१८ असंगति ९२
४.१.१९ विषम ९२
४.१.२० अधिक ९३
४.१.२१ विकल्प ९३
४.१.२२ सूक्ष्म ९४
४.१.२३ असंभव ९४
४.१.२४ संभावना ९४
४.१.२५ लोकोक्ति ९५
४.१.२६ छेकोक्ति ९५
४.१.२७ स्वभावोक्ति ९६
४.१.२८ भाविक ९८
४.१.२९ परिकर ९८
४.१.३० परिणाम ९८
४.१.३१ उदात्त ९९
४.१.३२ उल्लेख ९९
४.१.३३ पर्यायोक्ति ९९
४.१.३४ उल्लास १००
४.२ 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यमा उभयालङ्कार १००
  ४.२.१ संसृष्टि १००
  ४.२.२ सङ्कर १०१
४.३ निष्कर्ष १०२

पाँचौं परिच्छेद १०३–७
उपसंहार १०३
५.१ सारांश १०३
५.२ निष्कर्ष १०४

सन्दर्भग्रन्थ सूची

संक्षिप्त सूची

इ.	इस्वी संवत्
इ.पू.	इशा पूर्व
एम. ए.	मास्टर्स अफ आर्स
ऐ.	ऐजन
टीका.	टीकाकार
डा.	डाक्टर
द.सं.	दसौँ संस्करण
द्वि.सं.	द्वितीय संस्करण
ने.रा.प्र.प्र	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पाँ.सं.	पाँचौँ संस्करण
प्रा.	प्राध्यापक
पृ.	पृष्ठ
म.सं.वि.वि.	मेहन्द्र संस्कृत विश्व विद्यालय
वि.सं.	विक्रम संवत्
व्या.	व्याख्याकार
सम्पा.	सम्पादक
सा.प्र.	साझा प्रकाशन
त्रि.वि.वि.	त्रिभुवन विश्व विद्यालय